

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Књига XX

У част

20. броја *Етно-културолошкої зборника*

и

22 године рада *Етно-културолошке радионице*

WORKSHOP FOR ETHNOLOGICAL AND CULTURAL STUDIES – SVRLJIG

Book XX

ETHNO-CULTURAL ANNALS

for the study of the culture of eastern Serbia
and the neighbouring regions

Editor-in-Chief

Sreten Petrović

Editor

Nedeljko Bogdanović

Editorial Staff

Petar Vlahović, Mihaj N. Radan, Dragan Žunić,
Stanka Janeva, Ivica Todorović, Rade Milojković,
Irena Ljubomirović, Vojislav Filipović, Zoran Vučić

Editorial Secretary

Slaviša Milivojević

Svrljig
2016

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКА РАДИОНИЦА – СВРЉИГ

књига XX

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије
и суседних области

Главни и одговорни уредник

Сретен Петровић

Уредник

Недељко Богдановић

Редакција

Петар Влаховић, Михај Н. Радан, Драган Жунџић,
Станка Јанева, Ивица Тодоровић, Раде Милојковић,
Ирена Љубомировић, Војислав Филиповић, Зоран Вучић

Секретар редакције

Славиша Миливојевић

Сврљиг
2016

УСМЕНО ПРЕДАЊЕ КАО СЛОЈ ДИЈАЛЕКАТСКОГ РЕЧНИКА¹

У раду се указује на поступак примењен у *Речнику тимочког говора* аутора Љубише Рајковића Кожеља да се за потврду значења и употребе лексема користе записи народних умотворина, понајвише песама. Такав поступак дијалекатски речник чини ексклузивним, али истовремено омогућава смештање лексике у трајну ризницу народне културе.

Кључне речи: Тимочка крајина, народна књижевност, дијалекатски речник.

У едицији Књижевно-издавачког друштва Лексика из Неготина године 2014. објављен је *Речник тимочког говора* Љубише Рајковића Кожеља. На више од 650 страна пажљиво селектованим речима, граматички обрађеним и прецизно дефинисаним семантичким еквивалентима књижевног језика, науци је представљена значајна лексикографски уобличена лексика једног дијалекатског идиома, а широј јавности даривана богата ризница лексике као сведочанство о духовној и материјалној култури Средњег Тимока.

Неуморан прегалац, искусан истраживач и научни радник Љубиша Рајковић Кожељац (рођен 1940. године у Кожељу испод Старе планине, код Књажевца) објавио је импозантан број песама, прича, студија, чланака, монографија, а истрајан и озбиљан рад 2006. године крунисан је и Вуковом наградом. Међутим, *Речник тимочког говора* на чијем је конституисању радио више од пола века, свакако представља његово животно дело. Овај оштроумни стваралац и научни радник кренуо је Вуковим стопама трудећи се да на најверодостојнији начин репрезентује свој матерњи говор и културни идентитет коме припада. Проницљивост и истанчани однос према изворности и лепоти традиционалног чине га једним од најбољих савремених сакупљача и обрађивача народног стваралаштва што се у великој мери одражава и на природу грађе коју је уврстио у речник.

Ипак, годинама доследно радећи на пописивању и описивању лексичког богатства тимочког говора,² Рајковић Кожељац се суочио с чињеницом да ће

---

* anasavic81@gmail.com

¹ Овај рад настао је по пројекту „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ (ЕДБ 178020), који се у Институту за српски језик САНУ реализује под руководством академика Слободана Реметића и уз материјалну подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² О лексици тимочког говора Рајковић Кожељац писао је и много година пре објављивања речника указујући на њену диференцијалност у односу на књижевни језик, али и комплексност која захтева озбиљан истраживачки приступ (Рајковић Кожељац 1982).

садржина његовог речника у великој мери бити редигована након објављивања значајног лексикографског подухвата — *Тимочкој дијалекатској речника* Јакше Динића, на чију је вредност и сам указао (Рајковић Кожељац 2009). Будући да се ради о релативно истом дијалекатски подручју — „Динићев 'Речник' првенствено носи речи из Заглавка (из Доње Каменице и шире), а много мање из Тимока (тзв. Средњег Тимока)” (Рајковић Кожељац 2014: 9), велики број речи био је истоветан онима које је Динић већ забележио.

Диференцијална опредељеност Рајковићевог речника у односу на корпус књижевног језика и лимитираност Динићевим издањем условили су другачију концепцију и мотивисали аутора да своју истраживачку пажњу усмери на народно усмено стваралаштво — богату ризницу народне културе.³ Међутим, без обзира на то што је знатан део грађе изостављен, пред нама је обимно лексикографско дело саткано само од лексичких јединица које се својим основним значењем или појединим секундарним значењским реализацијама разликују од оних које је регистровао Динић. Редиговани лексички корпус готово да и не обухвата лексеме из свакодневног живота. Његову основну садржину чине архаизми који више и не живе у своме изворном, органском облику, већ трају као записи у којима су кондензована општа схватања традиционалног патријархалног поретка.

Истанчано језичко осећање, беспрекорно познавање народног језичког блага Тимочке крајине и зналачки осмишљен рад допринели су конституисању јединственог лексикографског дела које заједно с *Тимочким дијалекатским речником* Јакше Динића пружа увид у комплексност и богатство лексичког система тимочког говора те представља значајан допринос дијалекатској лексикологији и лингвокултурологији.⁴

Поред чињенице да су у прикупљању и стручној обради дијалекатске грађе доследно спроведени основни методолошки и лексикографски поступци, научну релевантност речника потврђују и свесрдне препоруке рецензената — еминентних дијалектолога и лексикографа. Из тог разлога у фокусу наше пажње неће бити формално конципирање речника, већ карактеристике које су нам се учиниле драгоценим а које се пре свега тичу његове лингвокултуролошке димензије. Ту првенствено мислимо на велико присуство лексема које се примарно јављају у народним књижевним остварењима. Инкорпорирањем овакве лексике која неминовно својом индивидуалношћу обогаћује речник, доприноси се и његовом архаичном призвуку. Иако је ова лексика најчешће присутна само у устаљеним формама и не представља спецификум свакодневне комуникацијске праксе, не-

---

³ Народна стваралаштво тимочког краја је разноврсношћу садржаја и богатством мотива подстакло многе ауторе да се упусте у његово изучавање с различитих аспеката. П. Влаховић (1970) и Н. Богдановић (1991) су сваки из свог угла — Влаховић антрополошког, а Богдановић лингвистичког, анализирали проблем телесне лепоте исказан кроз израз усменог народног песништва.

⁴ Опсежна етнолошка, антропогеографска и дијалектолошка испитивањима Тимочке крајине Маринка Станојевића, иако спроведена још у првој половини двадесетог века, представљају значајан допринос науци и заједно с поменутих речницима доприносе расветљавању ове културне целине с различитих аспеката.

побитно је поникла на овим просторима те као таква представља сведочанство минувалих времена које на симболичан начин преноси живу слику и широку палету конотација особених за дату лингвокултурну област.

Стихови народних песама из којих је аутор преузео око 150 лексема (а које бележи ознаком н. п. „стих из народне песме“) послужили су као значајан извор за проучавање лексичких релативности тимочког дијалекатског идиома. Ове лексеме припадају различитим доменима духовне и материјалне културе и својом разноврсношћу на својеврстан начин говоре о животу старих Тимочана и представљају полазну тачку за сагледавање многих појединости из различитих видова руралне патријархалне заједнице. На неке од њих указаћемо у даљем тексту, наводећи их с минималним дефиницијама и без примера, који се, као и акценат, могу наћи у Речнику.

Међу лексемама из богатог фолклорног врела значајан је број оних које се примарно или секундарно употребљавају за означавање особа специфичних телесних и духовних особина, родбинских односа, различитих социјалних статуса и порекла, занимања и сл.: *ајдукљк* – хајдучија, разбојништво; *ајзација* – писар; *асанџија* – ризничар, благајник; *аџарџика* – женска особа која радо испуњава љубавне жеље мушкараца, лакодајка; *бабајћо* – отац; *баџилија* – онај који доноси срећу; *беђенџија* – заљубљеник, наочит, леп момак; *белушка* – женско одојче; *џолемџија* – газдарица, богаташица; *дилбер* – драган; *зорлија* – делија, силан мушкарац; *иџриџица* – хитра женска особа, вреднуша; *каџун* – чергар, номад; *кокона* – госпођа, варошанка; *кривокривка* – жена која храмље; *кајчица* – лепотица; *лелејка* – ветропираста женска особа; *мренушка* – лепа, витка и једра девојка; *џеливан* – мајстор у рвању; *џокорница* – драгана, вољена девојка; *џоша* – попадија; *севдише* – проживљава љубавни занос; *снаја* – снаха; *џокмак* – онизак пуначак човек, глупак, будалетина, примитивац; *џарченце* – царево дете, царић; *џауш* – изасланик, потрчко, увесељивач на свадби; *шевљеи* – шеврда, мрда, „меша“ куковима; *џиџковиње* – румене девојке.

Једним бројем забележених лексема означавају се делови тела или болести одређених органа: *нокџиц*, *нокџе* – нокат; *џиџаљ*, мн. *џиџи* – пикљеви, зглобови ноге; *џоловина* – део тела око паса, струк; *џуркаџ* – подуст, отицање (упала) јетре, слезине; *очице*, мн. *очици* – очице.

У некој од семантичких реализација један део лексике односи се на ношњу и човеков односу према телу и одевању: *врџа*, мн. *врџе* – врпца, опута од кострети којом се опанак притеже уз ногу; *врџица* – дем од *врџа*; *џруби* – чини ружним, скрнави; *забраџка* – марама; *каџане* – кавтан; *лиџар* – женски појас, опасач с малим пафтама; *манџара* – златне и сребрне парице као украс; *начешџуе* – зачешљава, чешља (косу); *џореже* – скроји; *џребради* – препокрије марамом; *џрековник* – женски украс за косу; *повџс* – појас; *џџвра* – дотеривање; украшавање; *џемер* – кожни појас за држање новца; *џаруџ* мн. *џарузи* – опанак; *џеврес* – марама са везовима на сва четири угла.

У записима народне књижевности има и оних лексема којом се означавају реалије из домена куће, покућства и окућнице: *бачанџук* – бошчалук; *џубина* – труд за паљење ватре; *деба* – дуби (длетом); *деља* – деље, теше; *џерђевачиџи*, *-џка*, *-џко* – који се односи на џерђеф; *карабе* – гајде; *крџиџаш* – варјача крстастог обли-

ка; *ножич* – ножић; *ношче* в. *ножич*; *пешћирче* – пешкирић, мали убрус; *одър*, мн. *одрове* – кревет; *расшока* – део запрежних кола који спаја предњи и задњи трап.

Значајан је број лексичких одредница које се у једном од значења односе на неку биљну или животињску врсту или какву њихову особеност: *буњиштарка* – кучка скитница; *беца* – овца; *грабак* – грабова шума; *грамање* – грмље, жбуње; *дуњћа* – дуњица; *есењина* – јесењи усеви; *жуџа* јеменлика – жутиловка; *зуберица* – берберица; *каравил* – каранфил; *каракаца* – мачка; *караманка* – врста крушке; *коњице* – коњић; *крстаиш* – смук са (наводно) крстом на челу; *лудаја* – жута тиква, бундева; *мренушка* – мрена риба; *оре*, мн *ореси* – орах; *орешје* – орашје; *пилетања* – пилад; *провишти* – њисне (коњ), огласи се њиском; *седморем* – сорта невена; *седмосрџ*, -а, -о – седам грана, седмогран; *сировак* – сировица, неотесана батина; *смиљевка* – смиље; *смиљан* – који је од смиља; *столоват* – са широком крошњом (дрво).

Просторне релације означене су лексемама: *местенце* – месташце; *раздрумје* – раскрсница; *раздоље* – место где се састају два дола; *ридина* – песковито и шљунковито земљиште; *расшока* – барица у речном кориту настала у време велике суше.

Међу ексцерпираним лексемама су и оне којима се означавају делови дана, временске релације и сл.: *вздын* – ваздан, целог дана, по цео дан; *вечер* – вече; *ночица* – ноћца; *поноч* – поноћ.

Чак и на овако малом лексичком узорку уочавају се неке законитости карактеристичне за дату лингвокултурну област. Већина ових речи живи само у записима народног песништва и није део лексичког фонда Тимочана. Међутим, оне су сведоци некадашњег културног живота те њихово пописивање има првенствено историјски и културолошки значај. Такође, архаична лексика представља драгоцен материјал за даљу етимолошку анализу.

Рајковић Кожељац је настојао да попише све оне лексеме које је Динић изоставио и у тој намери је у великој мери и истрајао. Наравно, ситнијих недостатака увек има, али они ни на који начин не оспоравају научну и културолошку вредност обимног *Речника тимочког говора*. Напротив, они су подстрек и обавеза новим истраживачима да наставе стопама својих претходника и смело се упусте у изучавање неисцрпног богатства тимочког говора.

Литература

- Богдановић 1991:** Богдановић, Недељко. *Између слике и прилике (Анализа стилских постојања за исказивање телесне лепоте у народној поезији)*. Градина 2 (Градина): 21–29.
- Влаховић 1970:** Влаховић, Петар. *Идеал човекове физичке лепоте у народним песмама североисточне Србије*. Развитак 4–5: 62–67.
- Динић 2008:** Динић, Јакша. *Тимочки дијалекатски речник*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Рајковић Кожељац 1981:** Рајковић Кожељац, Љубиша. *Лексичко богатство тимочко-лужничког говора*. Лексикологија и лексикографија. Београд – Нови Сад: 263–268.
- Рајковић Кожељац 2009:** Рајковић Кожељац, Љубиша. *Изврсно лексикографско дело Бдење 21–22. Сврљић – Књажевац: 112–115.*
- Рајковић Кожељац 2014:** Рајковић Кожељац, Љубиша. *Речник тимочког говора*. Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.

Ana Savić Grujić

ORAL TRADITION AS A FORM OF THE DIALECT DICTIONARY

In the paper, we are pointing at the procedures applied in the *Rečnik timočkog govora* (*Dictionary of Timok Speech*) by Ljubisa Rajkovic Kozeljac, on confirming the meaning and use of lexemes, which are supported by the record of folk tradition, primarily the songs. This sort of an approach makes the dialect dictionary exclusive, enabling at the same time placing lexis in the eternal treasury of folk culture.